

УДК 37.01:374:378:001.8:001.9(1991-2009)

[https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-10\(18\)-103-114](https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-10(18)-103-114)

Загородня Алла Анатоліївна доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та філософії освіти, Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Київ, <https://orcid.org/0000-0003-2418-1670>

Захарін Сергій Володимирович доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та філософії освіти, Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Київ, <https://orcid.org/0000-0002-1263-8170>

ФЕНОМЕН ТА КУЛЬТУРА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (1991–2009 РР.): ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу феномену та культури історичної пам'яті як фундаменту національно-патріотичного виховання у закладах вищої освіти України у період 1991–2009 рр. Проаналізовано феномен історичної пам'яті як чинник формування національної ідентичності. Розглянуто теоретичне обґрунтування та важливі функції історичної пам'яті для зміцнення національної самосвідомості і формування історичної пам'яті у підготовці майбутніх українських учителів в умовах російської агресії. Досліджено значення і роль історичної пам'яті в системі суспільних цінностей, її вплив на формування державної політики, національних символів. Визначено, що історична пам'ять та історична свідомість формують історичну культуру, яка, з одного боку, виступає потужним засобом національної самоідентифікації, а з іншого - сприяє порозумінню між представниками різних національних проєктів.

Виокремлено компоненти, які сприяли формуванню цілісної системи цінностей та патріотичної ідентичності студентів. Історична пам'ять сприяє формуванню історичної свідомості молоді, де основою є знання, правда, погляди, уявлення, розуміння зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь. Розглянуто нормативно-правову базу, навчальні програми, практичні методи виховання студентської молоді, а також значення культурної спадщини та формування ціннісних орієнтирів.

Доведено, що культура історичної пам'яті стала ключовим компонентом формування національної ідентичності та громадянської активності студентів.

Регіональні особливості реалізації програм показують, що комплексний підхід, який поєднує лекційні курси, практичні заходи та участь у громадському житті, забезпечує ефективність патріотичного виховання. Інтеграція культурних, історичних та військово-патріотичних аспектів формує свідоме ставлення до історії та держави, що є основою розвитку відповідального громадянина. Зазначено, що на основі закономірностей розвитку минулого історична пам'ять повинна дати відповіді на проблеми сучасності та спрогнозувати його розвиток наступним поколінням.

Проведено порівняльний аналіз програм патріотичного виховання та визначено основні тенденції їх розвитку, інтеграцію військово-патріотичного компонента та роль громадських організацій. Стаття містить конкретні приклади навчальних програм, методологічну структуру та реалізаційні стратегії.

Ключові слова: історична пам'ять, культура історичної пам'яті, національно-патріотичне виховання, заклади вищої освіти, студентська молодь, навчальні програми, Україна.

Zagorodnya Alla Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the Department of History and Philosophy of Education, Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0003-2418-1670>

Zakharin Serhii Volodymyrovych Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the Department of History and Philosophy of Education, Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0002-1263-8170>

THE PHENOMENON AND CULTURE OF HISTORICAL MEMORY AS THE BASIS OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE (1991–2009): THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES

Abstract The article is devoted to the analysis of the phenomenon and culture of historical memory as the foundation of national-patriotic education in higher education institutions of Ukraine in the period 1991–2009. The phenomenon of historical memory as a factor in the formation of national identity is analyzed. The theoretical justification and important functions of historical memory for strengthening national self-consciousness and the formation of historical memory in the training of future Ukrainian teachers in the conditions of Russian aggression are considered. The significance and role of historical memory in the system of social values, its influence on the formation of state policy, national symbols are investigated. It is determined that

historical memory and historical consciousness form a historical culture, which, on the one hand, acts as a powerful means of national self-identification, and on the other - promotes understanding between representatives of different national projects.

The components that contributed to the formation of a holistic system of values and patriotic identity of students are highlighted. Historical memory contributes to the formation of the historical consciousness of young people, where the basis is knowledge, truth, views, ideas, understanding of the connection between the past and the present, traditions and experience of different generations. The regulatory framework, curricula, practical methods of educating student youth, as well as the importance of cultural heritage and the formation of value orientations are considered.

It is proven that the culture of historical memory has become a key component of the formation of national identity and civic activity of students. Regional features of the implementation of programs show that a comprehensive approach that combines lecture courses, practical activities and participation in public life ensures the effectiveness of patriotic education. The integration of cultural, historical and military-patriotic aspects forms a conscious attitude towards history and the state, which is the basis for the development of a responsible citizen. It is noted that based on the patterns of the development of the past, historical memory should provide answers to the problems of the present and predict its development for future generations.

A comparative analysis of patriotic education programs is conducted and the main trends in their development, the integration of the military-patriotic component, and the role of public organizations are identified. The article contains specific examples of educational programs, methodological structure, and implementation strategies.

Keywords: historical memory, culture of historical memory, national-patriotic education, higher education institutions, student youth, educational programs, Ukraine.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, європейська інтеграція поставили нові вимоги до феномену історичної пам'яті, історичної правди, яка має бути основою просвітництва, особливо в умовах дезінформації під час російсько-української війни.

Історична пам'ять та історична свідомість формують історичну культуру, що виступає потужним засобом національної самоідентифікації.

Після проголошення незалежності України у 1991 році формування національної свідомості та патріотизму серед молоді стало одним із ключових напрямів державної політики. В умовах суспільної трансформації та модернізації освіти заклади вищої освіти відіграли роль центрів консолідації громадянської позиції та розвитку історичної пам'яті студентів [16; 7].

Феномен історичної пам'яті забезпечує безперервність культурних і духовних традицій, формує національну ідентичність та моральні орієнтири, що

є невід'ємною частиною національно-патріотичного виховання. У 1990-х – 2000-х роках особливу увагу приділяли відновленню історичної правди, формуванню поваги до культурного та історичного минулого та розвитку патріотичних цінностей через освітній процес [7; 1; 20, с.226].

Культура історичної пам'яті виступає не лише як знання про минуле, але й як цілісна система цінностей, символів, ритуалів та наративів, яка впливає на поведінку та свідомість молоді. Вона поєднує в собі формування національної ідентичності, оцінку історичних подій та ролі українського народу у світовій історії, що ускладнює і водночас збагачує процес патріотичного виховання [8; 17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для демократичного європейського майбутнього нашої держави потрібно критично дослідити стан та перспективу становлення історичної пам'яті. Глобалізаційні процеси підвищили вимоги до розуміння феномену та культури історичної пам'яті як чинників національної ідентичності. Виклики сьогодення потребують від феномену та культури історичної пам'яті нових стратегій. А саме, використання знань минулого для розуміння сучасного та прогнозування майбутнього. У науковому дискурсі цією проблемою займаються вчені різних галузей знань, зокрема роботи Я.Грицака, Н.Яковенко, С.Кримського, М.Козловець, Л.Нагорної, Ю.Зерній, Л.Зашкільняка, В.Масенка, Ю.Шаповала, І.Колесник, Г.Касьянова, Й.Рюзена. Науковці зосереджувались на аналізі культури історичної пам'яті, використовували європейський досвід в осмисленні зв'язку між минулим, сучасним і майбутнім.

Метою статті є розглянути феномен та культуру історичної пам'яті як основу національно-патріотичного виховання у закладах вищої освіти України; дослідити значення і роль історичної пам'яті в системі суспільних цінностей, її вплив на формування державної політики; визначити рівень і повноту науково-теоретичного осмислення та важливі функції історичної пам'яті для зміцнення національної самосвідомості у майбутніх українських вчителів; проаналізувати значення і роль історичної пам'яті в системі суспільних цінностей, її вплив на критичне сприйняття власного минулого та формування національних символів.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо теоретико-методологічні засади історичної пам'яті. Л.Зашкільняк наголошує, що під «історичною пам'яттю» ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти. Зрозуміло, що історична пам'ять - індивідуальна і колективна - є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам'яті [13, с. 855]. Для даного дослідження особливий інтерес становить думка Л.Нагорної, яка виділяє, що історична пам'ять і є тим дороговказом, який допомагає людині зберігати

оптимізм і віру в кінцеву перемогу добра над злом [21, с. 318]. Разом з тим Л.Нагорна наголошує, що історична пам'ять – не стільки масове знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини, що стає інструментальною цінністю [21, с.311-312].

Н.Яковенко, стверджує: «історична пам'ять» - це фундамент національної ідентичності. Адже дякуючи спільному образу минулого, більш-менш однаковому для мільйонів Я, ми ототожнюємо себе з перемогами й поразками попередніх поколінь, з нашими спільними героями, зі священними для нації місцями пам'яті, з досягненнями нашої культури і т.д. [18]. Разом з тим Н.Яковенко наголошує, що «історична пам'ять» нації - це категорія мінлива, відтак, кожна нова ситуація неминуче тягне за собою корекцію цієї-от «пам'яті», а відповідно - й національної ідентичності її носіїв [18]. На думку дослідниці, багато чого можна розв'язати за допомогою простої правди [18].

Важливою є думка І.Тимків, що досвід модерного націєтворення свідчить: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов'язане з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей. Будь-який національний проект формує запит на таку проекцію історичної пам'яті, яка б була здатна виконати функцію каркаса національної ідентичності. При цьому держава, разом з інтелектуальними та політичними елітами, є головним суб'єктом формування такого запиту, активним учасником конструювання історичної пам'яті нації [10, с.212]. Цікавим є дослідження В.Масненко, який розглядає історичну пам'ять як основу формування національної свідомості. На його думку взаємозв'язок історичної пам'яті та національної свідомості суттєво не відрізняються від загальноєвропейських тенденцій. Він лише виділяє певні особливості: «Вони виявлялися, передусім у своєрідній сакралізації історичної традиції (вазі релігійного компонента в історичній свідомості), особливому поєднанні міфологічного та наукового складників у процесі націєтворення, поширенні міфологічного й у наукову сферу, надмірно загостреній увазі до самотутності власного історичного процесу, особливо до його державницької складової». Автор вносить пояснення, що це було природною відповіддю на виклики часу та історичної долі України доби формування модерної нації [6, с.61]. Зазначені думки стосовно національної ідентичності підтверджує і сучасний хід української історії. Цю думку доводить М.Козловець – історична пам'ять як невід'ємна складова ідентифікації особистості, соціальної групи, нації є не лише сумою знань, а постає потужним джерелом ретрансляції історичного досвіду. Народи, нації, які живуть і прагнуть самоствердження – а саме до таких належить український народ – характеризуються, насамперед, пасіонарністю, яка, звичайно ж, укорінена у їх самотутності, культурі й історії. У кожній державі, нації місток між минулим і майбутнім визначається саме наявністю історичної пам'яті та історико-культурної

перспективи. Втрата історичної пам'яті продукує відчуття меншовартості, безперспективності, духовного дискомфорту як в окремої людини, так і в цілої нації [6, с.482-483].

Аналіз теоретико-методологічних засад свідчить, що у науковій літературі досліджено феномен історичної пам'яті, його роль та місце в системі суспільних цінностей, пропонуються механізми актуалізації минулого у процесі розвитку.

Саме таке розуміння важливості історичної пам'яті прийшло в 90-х роках ХХ ст. після проголошення Незалежності України - розпочався період активного формування національної свідомості серед молоді. Вищі навчальні заклади стали важливими осередками, де відбувалося формування громадянських переконань, патріотичних почуттів та історичної пам'яті. У цей період були розроблені та впроваджені численні програми та курси, спрямовані на виховання національної свідомості студентської молоді.

Одним із ключових нормативних документів була Державна національна програма «Освіта (Україна ХХІ століття)» (1993), де патріотизм визнавався пріоритетною метою виховання молодого покоління [3, с.622; 16].

Наступними важливими документами стали: Концепція національно-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді (2001), яка визначила стратегічні напрямки розвитку патріотизму у ЗВО; Державні стандарти загальної середньої освіти та вищої освіти (1999–2004), які включали вимоги до формування національної свідомості та громадянської позиції [7; 2]. На регіональному рівні в університетах Львова, Києва, Харкова та Дніпра були розроблені внутрішні програми, що включали лекційні курси з історії України, семінари з правознавства та військово-патріотичні тренінги. Ці програми мали на меті формування активної громадянської позиції та поваги до історичної спадщини [1; 8].

Навчальні програми ЗВО включали різні види заходів: лекційні курси та семінари з історії, культури, правознавства; практичні заходи – участь у реконструкціях історичних подій, відвідування музеїв, меморіальних комплексів, екскурсії на місця боїв та революційних подій; позакласні форми роботи – студентські клуби, гуртки історії, громадські організації, волонтерські проекти; військово-патріотичний компонент – навчання основам військової підготовки, організація таборів, участь у національних та регіональних акціях пам'яті [17; 19]. Особливо важливим було поєднання знань з практикою – студентам надавали можливість брати участь у заходах, що формували почуття відповідальності за державу та історичну спадщину.

У порівнянні регіональних програм помітні відмінності в інтеграції патріотичного компонента.

Західний регіон (Львів, Івано-Франківськ) – акцент на відновленні історичної пам'яті, участь у культурно-історичних заходах, співпраця з музеями та громадськими організаціями;

Східний регіон (Донецьк, Харків) – більше уваги приділялося військово-патріотичній підготовці та патріотичним іграм, клубам та тренінгам;

Центральний регіон (Київ, Черкаси) – інтеграція навчальних і позанавчальних форм, активна участь студентів у наукових конференціях та міжнародних програмах [5; 11].

Загалом спостерігалася тенденція до комплексного підходу: поєднання теоретичних знань, практичних заходів і участі у громадському житті.

У період 1991–2009 років заклади вищої освіти (ЗВО) України активно впроваджували програми національно-патріотичного виховання, адаптуючи їх до нових соціально-політичних умов. Ці програми реалізовувалися через навчальні курси, виховні заходи та діяльність кафедр, спрямованих на формування національної свідомості студентської молоді.

Зокрема, приклади навчальних програм та курсів у ЗВО (1991–2009):

1. Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Кафедра українознавства: викладала курс «Українознавство», який охоплював історію, культуру, мову та традиції українського народу.

Кафедра історії України: запровадила курс «Історія української державності», що акцентував увагу на формуванні національної ідентичності.

2. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Кафедра педагогіки та освітнього менеджменту: розробила програму «Основи національного виховання», яка включала методики формування патріотичних цінностей у майбутніх педагогів.

Кафедра історії та філософії освіти: викладала курс «Філософія української освіти», що сприяв усвідомленню ролі освіти у національному відродженні.

3. Львівський національний університет імені Івана Франка

Кафедра культурології: запровадила курс «Культура і національна ідентичність», який досліджував взаємозв'язок між культурою та формуванням національної свідомості.

Кафедра політології: викладала курс «Політична культура та громадянське суспільство», що акцентував увагу на ролі громадянської активності у розвитку держави.

4. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кафедра соціології: розробила курс «Соціологія національних відносин», який аналізував соціальні аспекти формування національної ідентичності.

Кафедра філософії: викладала курс «Філософія національної ідеї», що сприяв глибшому розумінню концепції нації та її значення для особистості [10; 15; 4] (рис. 1).

ЗВО	Кафедра	Курс/Програма	Основний акцент
Київський національний університет імені Т. Шевченка	Кафедра українознавства	Українознавство	Історія, культура, мова та традиції українського народу
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова	Кафедра педагогіки та освітнього менеджменту	Основи національного виховання	Методики формування патріотичних цінностей у майбутніх педагогів
Львівський національний університет імені Івана Франка	Кафедра культурології	Культура і національна ідентичність	Взаємозв'язок між культурою та формуванням національної свідомості
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна	Кафедра соціології	Соціологія національних відносин	Соціальні аспекти формування національної ідентичності

Рис. 1. Порівняльний аналіз програм [10; 15; 4].

Акцентуємо, що основними тенденціями реалізації програм патріотичного виховання у ЗВО України (1991–2009 рр.) стали:

- Інституціоналізація патріотичного виховання: ЗВО активно впроваджували кафедри та курси, спрямовані на формування національної свідомості студентів;
- Міждисциплінарний підхід: Патріотичне виховання інтегрувалося у різні дисципліни, такі як історія, філософія, культурологія та соціологія;
- Практична орієнтація: Програми акцентували увагу на практичному застосуванні знань, зокрема через участь у громадських заходах та проектах;
- Адаптація до сучасних викликів: Програми постійно оновлювалися відповідно до змін у суспільстві та потреб студентської молоді.

В свою чергу, культура історичної пам'яті виступає як практичний компонент виховання, який включає ціннісні, пізнавальні та діяльнісні компоненти. У ЗВО вона реалізовувалася через: Вивчення історичних наративів та документальних джерел; Участь у громадських акціях пам'яті, зокрема, відзначення Дня Незалежності, Дня пам'яті жертв Голодомору, участь у меморіальних заходах; Практичні проєкти та дослідницькі роботи, що включали реконструкцію історичних подій, студентські дослідження регіональної історії; Культурно-просвітницькі заходи - виставки, лекції, кінопокази, що висвітлювали історичні події [14; 9].

Таким чином, історична пам'ять у вищій освіті забезпечує формування національної ідентичності через вивчення ключових подій, героїв та культурних

надбань; зв'язок поколінь та громадянську зрілість; морально-етичне виховання, аналіз історичних уроків і формування ціннісних орієнтирів.

Висновки.

Реалізація цих компонентів сприяла формуванню цілісної системи цінностей та патріотичної ідентичності студентів. Історична пам'ять сприяє формуванню історичної свідомості молоді, де основою є знання, правда, погляди, уявлення, розуміння зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь. Вона допомагає майбутнім поколінням, виділяти загальнолюдські цінності, критично відноситись до світового історичного досвіду, засвоювати його уроки, формувати власні переконання та свою громадянську позицію.

У період 1991–2009 рр. патріотичне виховання в Україні поступово систематизувалося, інтегруючи нормативно-правову базу, навчальні програми та культурну спадщину. Культура історичної пам'яті стала ключовим компонентом формування національної ідентичності та громадянської активності студентів. Регіональні особливості реалізації програм показують, що комплексний підхід, який поєднує лекційні курси, практичні заходи та участь у громадському житті, забезпечує ефективність патріотичного виховання. Інтеграція культурних, історичних та військово-патріотичних аспектів формує свідоме ставлення до історії та держави, що є основою розвитку відповідального громадянина. В цілому можемо зазначити, що на основі закономірностей розвитку минулого історична пам'ять повинна дати відповіді на проблеми сучасності та спрогнозувати його розвиток наступним поколінням.

Література:

1. Бондаренко І. Патріотичне виховання в українських ЗВО: методологія та практика. Київ, 2003. 256 с.
2. Державні стандарти загальної середньої освіти та вищої освіти. Київ, 1999–2004.
3. Загородня А. Роль соціально-антропологічного чинника у процесі актуалізації питання національної самоідентифікації та самосвідомості народу в творчій спадщині мислителів української діаспори. *Наука і техніка сьогодні*. 5(33). 2024. 621-630. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5\(33\)-621-630](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)-621-630) https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741293/1/%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D1%96-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0-5_33_-621-630%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%90.%D0%90..pdf
4. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006-2007. С. 855-862.
5. Історія української нації та культурної спадщини: регіональні програми. Київ, 2008. 304 с.
6. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

7. Концепція національно-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді. Київ, 2001. 58 с.
8. Кремень В. Національно-патріотичне виховання молоді: історико-педагогічний аспект. Львів, 2007. 312 с.
9. Культура історичної пам'яті та освіта: методичні рекомендації. Харків, 2009. 128 с.
10. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 49–62.
11. Мельник С. Патріотичне виховання та формування історичної пам'яті у студентів. Львів, 2009. 184 с.
12. Міністерство освіти і науки України. Національно-патріотичне виховання. 2025. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/pozashkilna-osvita/vikhovna-robotu-ta-zakhist-prav-ditini/natsionalno-patriotichne-vikhovannya>
13. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
14. Національно-патріотичне виховання у закладах вищої освіти: колективна монографія. Київ, 2007. 400 с.
15. Національно-патріотичне виховання на уроках історії. 2016. URL: <https://naurok.com.ua/nacionalno---patriotichne-vihovannya-na-urokah-istori-20101.html> База кваліфікаційних робіт. URL: <https://studbase.kubg.edu.ua/article/2593StudBase+1StudBase+1>
16. Освіта України XXI століття: Державна національна програма. Київ, 1993. 124 с.
17. Пахаренко О. Виховання патріотизму в системі вищої освіти України. Харків, 2005. 198 с.
18. Тимків І. Вплив історичної пам'яті на формування національної ідентичності / Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 300 с.
19. Шевченко Л. Практичні аспекти патріотичного виховання студентів. Дніпро, 2006. 172 с.
20. Шевченко С.М. Традиції українського національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх школах: золота спадщина українських інтелектуалів (1990-2009 рр.). Науково-педагогічні студії: науковий журнал. 2025. № 9. С. 226-242. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2025-9-226-242> URL: <https://dnpg.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/171> <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/746004/>
21. Яковенко Н.М. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. 2002-2012. 2019. URL: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>. <https://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html> https://uamoderna.com/images/archiv/19/um_19_hoshko.pdf

References:

1. Bondarenko, I. (2003). Patriotychne vykhovannia v ukrainskykh ZVO: metodolohiia ta praktyka [Patriotic education in Ukrainian higher education institutions: methodology and practice]. 256. [in Ukrainian].
2. Derzhavni standarty zahalnoi serednoi osvity ta vyshchoi osvity [State standards for general secondary education and higher education]. (1999–2004). [in Ukrainian].
3. Zagorodnya, A. (2024). Rol` social`no-antropologichnogo chy`nny`ka u procesi aktualizaciyi py`tannya nacional`noyi samoidentyfikaciyi ta samosvidomosti narodu v tvorchij spadshhy`ni my`sly`teliv ukrayins`koyi diaspori` [The role of the socio-anthropological factor in the process of actualizing the issue of national self-identification and self-consciousness of the people in the creative

heritage of thinkers of the Ukrainian diaspora.]. *Nauka i texnika s`ogodni - Science and technology today*. 5(33). 621-630. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5\(33\)-621-630](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)-621-630) https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741293/1/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D1%96-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0-5_33_-621-630%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%90.%D0%90..pdf [in Ukrainian].

4. Zashkilniak, L. (2006-2007). Istorychna pamiat ta istoriohrafiiia yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii [Historical memory and historiography as a research field for intellectual history]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist - Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. 15. 855-862. [in Ukrainian].

5. Istoriia ukrainskoi natsii ta kulturnoi spadshchyny: rehionalni prohramy [History of the Ukrainian nation and cultural heritage: regional programs]. (2008). 304. [in Ukrainian].

6. Kozlovets, M. A. (2009). Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii: Monohrafiiia [The phenomenon of national identity: challenges of globalization: Monograph]. 558. [in Ukrainian].

7. Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi ta studentskoi molodi [The concept of national-patriotic education of schoolchildren and students]. (2001). 58 [in Ukrainian].

8. Kremen, V. (2007). Natsionalno-patriotychne vykhovannia molodi: istoryko-pedahohichniy aspekt [National-patriotic education of youth: historical and pedagogical aspect]. 312. [in Ukrainian].

9. Kultura istorychnoi pamiaty ta osvita: metodychni rekomendatsii [Culture of historical memory and education: methodological recommendations]. (2009). 128. [in Ukrainian].

10. Masnenko, V. V. (2002). Istorychna pamiat yak osnova formuvannia natsionalnoi svidomosti [Historical memory as the basis for the formation of national consciousness]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*. 5. 49–62. [in Ukrainian].

11. Melnyk, S. (2009). Patriotychne vykhovannia ta formuvannia istorychnoi pamiaty u studentiv [Patriotic education and the formation of historical memory among students]. 184. [in Ukrainian].

12. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Natsionalno-patriotychne vykhovannia [Ministry of Education and Science of Ukraine. National and Patriotic Education]. (2025). Retrieved from <https://mon.gov.ua/osvita-2/pozashkilna-osvita/vikhovna-robota-ta-zakhist-prav-ditini/natsionalno-patriotichne-vikhovannya> [in Ukrainian].

13. Nahorna, L.P. (2012). Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii [Historical memory: theories, discourses, reflections]. 328. [in Ukrainian].

14. Natsionalno-patriotychne vykhovannia u zakladakh vyshchoi osvity: kolektyvna monohrafiiia [National-patriotic education in higher education institutions: collective monograph]. (2007). 400. [in Ukrainian].

15. Natsionalno-patriotychne vykhovannia na urokakh istorii [National-patriotic education in history lessons]. (2016). Retrieved from <https://naurok.com.ua/nacionalno---patriotichne-vihovannya-na-urokah-istori-20101.html> Baza kvalifikatsiinykh robit [Base of qualification works]. Retrieved from <https://studbase.kubg.edu.ua/article/2593StudBase+1StudBase+1> [in Ukrainian].

16. Osvita Ukrainy KhKhI stolittia: Derzhavna natsionalna prohrama [Education of Ukraine in the 21st Century: State National Program]. (1993). 124. [in Ukrainian].

17. Pakharenko, O. (2005). Vykhovannia patriotyzmu v systemi vyshchoi osvity Ukrainy [Education of patriotism in the higher education system of Ukraine]. 198. [in Ukrainian].

18. Tymkiv, I. (2014). Vlyv istorychnoi pamiaty na formuvannia natsionalnoi identychnosti [The influence of historical memory on the formation of national identity]. *Ukraina v konteksti Yevropeiskoi istorii: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii - Ukraine in the context of European history: materials of the All-Ukrainian scientific conference*. 300. [in Ukrainian].

19. Shevchenko, L. (2006). Praktychni aspekty patriotychnoho vykhovannia studentiv [Practical aspects of patriotic education of students]. 172. [in Ukrainian].

20. Shevchenko, S.M. (2025). Tradytsii ukrainskoho natsionalno-patriotychnoho vykhovannia u zahalnoosvitnikh shkolakh: zolota spadshchyna ukrainskykh intelektualiv (1990-2009 rr.) [Traditions of Ukrainian national-patriotic education in secondary schools: the golden legacy of Ukrainian intellectuals (1990-2009).]. *Naukovo-pedahohichni studii: naukovyi zhurnal - Scientific and pedagogical studies: scientific journal*. 9. 226-242. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2025-9-226-242> Retrieved from <https://dnpb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/171> <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/746004/> [in Ukrainian].

21. Yakovenko, N.M. (2002-2012. 2019.). Nova doba – novi pidruchnyky. Pro potrebu dyskusii nad pidruchnykamy z istorii Ukrainy [New era – new textbooks. On the need for a discussion on textbooks on the history of Ukraine]. Retrieved from <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>. <https://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html> https://uamoderna.com/images/archiv/19/um_19_hoshko.pdf [in Ukrainian].